

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԿԱՍԻՈՍ ԼԵՌԸ ԱՆՏԻՈՔԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱԻԱՆԴԱԶՐՈՅՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Յակոբ Չոլաքեան*

Յօդուածը կը ներկայացնէ Անտիոքի շրջանի հայութեան Վարդավառի տօնին հետ կապուած ժողովրդական որոշ ծէսեր ու հաւատալիքներ: Տիգրան Մեծի աշխարհակալութեան տարիներէն ի վեր, դարեր շարունակ այս շրջանակին մէջ ապրող ու մինչև ԺԱ դար միշտ համալրուող տեղոյն հայութիւնը հայկական լեռնաշխարհէն բերած իր հաւատալիքներն ու հայոց բնաշխարհին հետ կապուած ասանդազրոյցները վերագրած է նոր միջավայրին, յատկապէս Կասիոս լեռան, որ Ոսկարիթի քաղաք-պետութեան օրերէն մինչև հելէնիզմի դարաշրջան՝ Պաալ-Ջևս աստուծոյ բնակավայրը կը նկատուէր, հոն էր նաև Անտիոքի մայր աստուածուհիին մեհեանը:

Լեռան բարձրադիր լանջին գտնուող Ջևսի մեհեանին և անոր վրայ 4-5-րդ դարերուն կառուցուած քրիստոնէական տաճարի մը աներակներուն հայերը կու տան *Պալլում* անունը: Հոն կը կատարուէր հայոց Վարդավառի համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը: Տեղանունը դարձած է հայ եկեղեցոյ հինգ տաղաւարներէն այդ մէկուն յատուկ անունը: Տօնին հետ կապուած ջրախաղերը, վաղնջական ջրհորի *Խոռ* (կէտ, վիշապ) անունը, աղբիւրներու և ջրհորներու մօտ *արվանսր* վիշապը (կը պատկերացուի իբրև եղջերաւոր օձ կամ օձանման հսկայ արարած), «*ծովու աղջիկը*» (ձկնակերպ), անոր լոզարանը, գայն տեսնելու գացող ձկնորսները սերտ առնչութիւն ունին Անահիտի, Աստղիկի, Մշոյ Մեղրագետի, հայկական լեռնաշխարհի վիշապաքարերու պաշտամունքին հետ:

Բանալի բառեր. Անտիոք, Կասիոս լեռ, Պաալ-Ջևս աստուծոյ մեհեան, Պալլում, Վարդավառ, Խոռ, արվանս, ծովու աղջիկ, Անահիտ, Աստղիկ, Մշոյ Մեղրագետ, վիշապաքար:

Անտիոքի շրջանի հայութեան ժողովրդական բանահիւստութեան մէջ իւրայատուկ արժէք կը ներկայացնեն տեղանուններու մասին պատմող ասանդազրոյցները, բայց մանաւանդ այդ վայրերուն հետ կապուած հաւատալիքները: Աւանդութիւնները կը բացատրեն վայրի անունը, անուան ծագումը, կառոյցին հիմնադրութեան պայմանները, բայց անպայ-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

ման կ'արտայայտեն հաւատալիք մը, որ որոշակի կեցուածք ու վերաբերմունք կը ստեղծէ անոնց նկատմամբ, կը բացայայտէ պատմողներու ինքնութեան այս կամ այն կողմը, անոնց պատմութեան որոշ երեսները, կրօնական հնագոյն պատկերացումներու վերապրուկներ: Աւանդապատումը տեսակ մը միջոց կը դառնայ հաւատալիքի գոյատևումին:

Կասիոս լերան կապուած են շրջանի հայոց ասանդագրոյցներէն ոմանք և հաւատալիքներու փունջ մը, որ դարերու խորքէն կու գայ:

Կասիոս Անտիոքի շրջանի բոլոր կողմերէն երևցող գագաթ է (1750 մ): Ան Ք.ա. երկրորդ հազարամեակին գոյութիւն ունեցող Ուկարիթ քաղաք-պետութեան սուրբ լեռն է: Ուկարիթի մէջ գտնուած բաբելացիներու աստուածներու ցանկին մէջ կը կոչուի Խազի, ուր կը բնակի շանթի և մրրիկի աստուած Անաթը, իսկ քանանական աստուածներու ցանկին մէջ կը կոչուի Սաֆոն, ուր կը բնակի դարձեալ շանթի ու մրրիկի աստուած Պաալը: Ուկարիթեան դիցաբանութեան մէջ Պաալ աստուածը լերան վրայ յաղթական կռիւ կը մղէ Եակ-Նահար աստուածուհիին դէմ: Աւելի ուշ՝ Պաալ աստուծոյ եկաւ փոխարինելու Զևսը: Հելէնիզմի ժամանակ լեռը կոչուած է Կասիոս, զոր ոմանք կը կապեն հռոմէացի զօրավարի մը անուան, բայց աւելի հաւանական նկատուած է, որ ան հնագոյն՝ Խազի անուան ձևափոխութիւնն է, Խազի՝ Կասի-ոս, ու անուանական վերջոյթով: Լերան հարաւարևելեան մէկ բլուրին վրայ (1250 մ) գտնուող ատրակները կը վերագրուին Զևսի տաճարին: Ըստ յոյն պատմիչ Մալալասի՝ Սելևկոս Ա. Նիկատորը, որ եղաւ հելէնիզմի մեծագոյն պետութեան հիմնադիրը, լեռ կը բարձրանայ, Զևս աստուծոյ գոհեր կը մատուցէ և կը խնդրէ անկէ, որ քաղաք կառուցելու համար իրեն տեղ մը նուիրէ: Զևսի թոշունը՝ արծիւր, կը յարձակի գոհին վրայ ու գայն Սելևկիա քաղաքին տեղը կը տանի: Այսպիսով, Զևսը կառուցուելիք քաղաքին վայրը ցոյց կու տայ: Ծանօթ է, որ ան իր հօր անունով շինեց Անտիոք քաղաքը, Որոնդէսի ափին, քրոջ անունով՝ Լաոդիկէ (լատիս՝ Լաթաքիա) և մօր անունով՝ Սելևկիա (Սելևկիս) նաւահանգիստները: Երեք քաղաքներէն ալ կ'երևի Զևսի լեռը¹:

Միջին դարերուն քրիստոնէայ շրջապատին համար լեռը կը շարունակէ սուրբ նկատուիլ: Հոն կը գործէ վանք մը: Հելէնիստական ճարտարապետութեան բացայայտ ոճը կրող ատրակները կը վերագրուին քրիստոնէական տաճարին, որ, ըստ ուսումնասիրողներու, կառուցուած է աւելի հին տաճարական հիմքի մը վրայ, որ Զևսի տաճարը միայն կրնայ ըլլալ:

1 Downey G., Ancient Antioch. New Jersey: Princeton University Press, 1963. Տեսած ենք Դոկտ. Իպրահիմ Նասհայի արաբերէն թարգմանութիւնը՝ *Կասիոս Տաւրիս*, Ալթաքիա ալ-Գատիմա, Գահիրէ, 1967, էջ 46–47:

Լատին դքսութեան շրջանին լեռը վերանուանուած է Պարլերի (Parleri), իսկ վանքը կը յիշուի իբրև Abbatian Montis Parleri²: Վանքին բուն անունը չի յիշատակուիր:

Ծանօթ է արդէն, որ դեռ Մեծն Տիգրան թագաւորի օրով հայ զինուորականներ իրենց ընտանիքներով կայք հաստատուած են Անտիոքի և շրջակայքին մէջ: Հայեր միշտ ալ ներկայութիւն եղած են այս կողմերը ու յարաճուն կերպով, յատկապէս Թ-ԺԱ դարերուն, դարձած շրջանի ազգաբնակչութեան ամենէն հոծ զանգուածներէն մէկը ու ընդհուպ՝ ձգտած անկախութեան: ԺԹ-Ի դարերուն՝ այս հայութեան մնացորդացը կը ներկայացնէին Մուսա Լերան կամ Սուէտիոյ և Քեսապի շրջաններու, Քիւրտ Տաղի վրայ ցրուած Արֆալի, Կէօչլի, Եամասի, Գոնտունա, Վերին Թընզըրի, Ռուճի միջին հովիտի և Լաւողիկէի մերձակայքը գտնուող Գնիէ և Եագուպիէ, Ղենմիէ և Արամօ հայ գիւղերու բնակիչները: Այս գիւղերէն կ'երևի Կասիոս լեռը: Անոր լանջին գտնուող վերոյիշեալ տաճարական համալիրն ալ կը դառնայ Անտիոքի հայոց համաժողովրդական սիրելի ուխտավայրը, որուն անունք կու տան Պարլում կամ Պալլում անունը:

Ի դէպ, ուխտավայրի անունը իր այս ձևով պահուած է միայն տեղացի հայոց մէջ, և ան ալ, լատին պատմիչներու կողմէ յիշուող Abbatian Montis Parleri-ի հետ, կը դառնայ սրբավայրի անուան ու ծագման մասին եղած ուսումնասիրութիւններուն ելակէտը:

Հայր Յովհաննէս Միսիրեան բաւական առատ աղբիւրներու և անձնական դիտումներու հիման վրայ կու տայ ուխտավայրին պատմութիւնը, կը նկարագրէ կառոյցը և որոշ ճշդումներ կը կատարէ անոր անուան շուրջ ծագած որոշ թիրիմացութիւններու և շփոթութիւններու կապակցաբար: Ըստ անոր՝ ուխտավայրը իր անունը կ'առնէ Ս. Պարլաամ անունով ճգնաւորէ մը, որ պէտք չէ շփոթել Անտիոքի համանուն մարտիրոսին՝ Պաղաամ վանականին ու հնդկաց գահաժառանգ Ճոզաֆաթին նուիրուած միջնադարեան քրիստոնէական վկայութեան մը հերոսին հետ: Ըստ Պարլաամի մասին միջնադարուն արաբերէն և վրացերէն պատմուած վարքերուն՝ ան

2 Հայր Ղևոնդ Ալիշան կը գրէ. «Եւ միւս ևս վանք՝ որոյ ոչ յիշի սրբազան անուն, այլ կոչի վանք Պարլերոյ լերին (Abbatian Montis Parleri), որ իցէ թերևս վանքն Պառլաիոյ, այն գոր յիշատակեցաք ի թիւս վանորէից Սև Լերանց» (Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 424): Ալիշանի ենթադրաբար արտայայտած այս միտքը որդեգրելով՝ շատեր նոյնացուցած են Կասիոսի Պալլումը Պառլաիոյին հետ: Իսկութեան մէջ չկայ Պառլաիոյ անուն վանք մը: Ասորերէն բառը, որ կը թարգմանուի «դրախտ Աստուծոյ», կը տրուի Սև լերան, որ յաչս քրիստոնէաներուն՝ իր բազմաթիւ եկեղեցական ու վանական կառոյցներուն համար սուրբ կը նկատուէր (Չոլաքլիան Յ., Քեսապ, Ա. հատոր, Հալէպ, 1995, էջ 38-39): Կասիոսը կը գտնուի Որոնդէսի գետաբերանին հարաւը ու մաս չի կազմեր Ամանոսեան լեռնաշղթայի Սև Լերան:

եղած է հովիւ, ապա ուխտի գացած է Երուսաղէմ ու վերադառնալով՝ կրօւած է Կասիոսի վրայ տիրող սատանաներուն դէմ, զանոնք բանտարկած է քարայրի մը մէջ ու լերան վրայ հաստատած Քրիստոսի իշխանութիւնը³:

Հայր Յովհաննէս Միսիրլեան կը կարծէ, թէ այս քրիստոնէական տաճարը կառուցուած պէտք է ըլլայ ամէնէն ուշ՝ հինգերորդ դարուն, որովհետև ան ձևով ու քանդակներով սերտ առնչութիւն ունի Փոքր Ատրիքի Պարայի բերդին, Տէր Թերմանինի, Սուրբ Միմէոն Միւնակեցիի և Անտիոքի շրջանի 2–5-րդ դարերու տաճարական կառոյցներուն հետ: Պագիլիք եռանաս եկեղեցի է, արևելեան պատին կիսակլոր և պատուհանով օժտուած արքիտով: Ունի 24×16 մ տարածութիւն: Պատուած է շուրջ 1.40 մ երկարութեամբ սրբատաշ քարերով: Երկշարք սիւներուն միջև գալիքը ունի 5 մ, իսկ սիւներէն պատ՝ երեքական մետր լայնութիւն: Տաճարին կից կայ ջրամբար⁴:

Սրբավայրը Անտիոքի շրջանի հայոց ամէնէն սիրելի ուխտավայրն էր, ուր կը կատարուէին Վարդավառի ուխտագնացութիւնը և տօնակատարութիւնները: Ան կը գտնուի Քեսապի հայաբնակ շրջանի սահմաններէն ներս: Ուխտավայրն ու Վարդավառի տօնակատարութիւնը այնքան սերտօրէն կապուած են իրարու, որ շրջանի հայերը Վարդավառի տօնը նոյնպէս կը կոչեն Պալլում կամ Պարլում: Ըստ Միսիրլեանի՝ շրջանի հայերը Ս. Պարլաամի տարեդարձի տօնակատարութիւնը, իբր, կը կապեն Վարդավառի տօնին: Այսպէս է, որ սուրբին անունը կու գայ փոխարինելու հայ եկեղեցոյ տաղաւարներէն մէկուն անունը:

Իրօք, շրջակայքը ապրող ժողովուրդներէն՝ ալևի, արաբ, քիւրտ, թուրքմէն, հոռոմ, ո՛չ մէկը լերան և այս ուխտավայրին հետ կապուած այնքան ասանդութիւններ ու հաւատալիքներ ունի, որքան հայ բնակչութիւնը:

3 *Mésérian, J., S. J.*, Expedition archologique dans L'Antioche Occidentale. Beyrouth, 1964, pp. 61–67: Եր. Քասունի մեծ նմանութիւն կը տեսնէ Եակ-Նահաբ աստուածուհիին դէմ Սաֆոն լերան բնակիչ Պապ աստուծոյ և սատանաներուն դէմ Ս. Պարլաամի մղած կռիւներուն միջև: Ասկէ ելլելով սուրբին անունը կը նոյնացնէ Սաֆոն լերան Պապ (Ս. Գիրք՝ բահաղ) աստուծոյ անունին հետ ու կ'եզրակացնէ, որ միջնադարուն Պարնիէ, Պարնոն և Պառլահոյ (վերջինը՝ թիրիմացաբար կապուած է այս շարքին հետ-Յ.Չ.) անունները աղաւաղուած տարբերակներն են Պալլումի, յառաջացած՝ Պապ-Բաաղամ-Պարլամ-Պալլում հնչիւնական զարգացումով (*Արեւիկան Ա. Ա.*, Քեսապ և իր գիւղերը, Պէյրութ, 2002, տէն խմբագիր Երուանդ Քասունիի ծանօթագրութիւնը, թիւ 9, էջ 147): Այստեղ Պապ բառին նախ Պարլամ, ապա Պալլում ձևերու վերածումը համոզիչ չէ, որովհետև չեն բացատրուիր *ր* և *ր*>*լ* և ամ>ում հնչիւնական յաւելումները: Անուան պալ (հայոց Բէլ և բահաղ) բաժինը հեշտութեամբ կարելի է կապել Պապ աստուծոյ անուան հետ, բայց հոս անբացատրելի կը մնայ ում-ը:

4 *Mésérian, J., S. J.*, նշվ. աշխ., էջ 61–67:

Վարդավառի ուխտատուր ընտանիքները հոս կ'ելլէին դեռ Ուրբաթ օրունէ, ուխտավայրին շուրջ տեղ կը գրաւէին, կը մաքրէին իրենց տեղը փուշերէ, քարերէ, վրան կը զարնէին կամ շուք մը կը շինէին: Անոնք իրենց հետ կը բերէին ծածկոց, կարպետ, հագուստեղէն, պնակեղէն և առատ ուտեստ: Շաբաթ երեկոյեան ուխտավայրը կը լեցուէր բազմութեամբ: Քահանան կը ժամանէր, ժամերգութիւն տեղի կ'ունենար, ուխտը կ'ընէին, մատաղացուները կը գենէին: Հերիսայի կաթսաները դրուած կ'ըլլային յատկապէս անոնց համար պատրաստուած կրակարաններուն վրայ:

Երիտասարդներ ու այր մարդիկ մինչև լոյս կը հսկէին հերիսայի կրակին, փայտը կը բերէին, կը ջարդէին, հերիսան կը ծեծէին: Խորովածի հոտը լեռը կ'առնէր: Կիները իրենց հետ բերած խաշած հաւկիթով ու գետնախնձորով սալաթ կը պատրաստէին: Կը սկսէր կերուխումը, ապա կը փչէր գոռնան, շատ անգամ սրինգը, ու տիլանին մինչև լոյս կը տւէր: *Տիլանի* կը կոչուի շրջանի հայոց շուրջպարերու շարքը: Ներկայ կ'ըլլային սուէտացի, անտիոքցի, դնեմիացի, արամոցի, գնէացի, եագուպիացի և լաթաքիացի հայեր, ինչպէս նաև շրջակայ գիղերէն թուրքմէն, քիւրտ, հոռոմ, արաբ և ալևի հետաքրքիրներ:

Կիրակի օրուան Ս.Պատարագը կը կատարուէր ատերակին մէջ, արևելեան խորանաձև կիսապատին առջև: Կ'օրհնուէր հերիսան: Ամէն խումբ կամ ընտանիք արդէն պատրաստած կ'ըլլար իր սեղանը, օրհնուած հերիսան ալ կու գար, ու կրկին կերուխում, կատակ, հրաւեր, բարեմաղթութիւններ և շուրջպար: Աւարտին կ'ըլլար ասանդական ջրախաղը (ջրուիլը):

Իմ հաւաքագրումներուս ու սերտողութիւններուս ընթացքին նկատած եմ, որ տեղոյն հայոց ասանդագրոյցներն ու հաւատալիքները շրջանի հնագոյն և հայկական լեռնաշխարհի հայոց ասանդներուն իւրայատուկ բաղադրութիւնները կը ներկայացնեն: Հայկական իւրաքանչիւր ծէս, հաւատալիք ու ասանդագրոյց ձևով մը շաղկապուած կը թուի այս վայրերուն վերաբերող տեղոյն հնագոյն դիցաբանական պատկերացումներուն հետ, որոնք շատ անգամ իբրև վերապրուկ կը յայտնուին:

Այսպէս, նախ նշենք, որ Պարլումի ուխտավայրի մէջ կատարուած ամենէն տարածուած ուխտերը կապուած էին մանչ զաւկի մկրտութեան, հերահատութեան և առաջին ածիլունքի հետ: Կապ մը ունի արդեօք հայր աստուած Զևսի հետ, որուն նուիրուած տաճարին ատերակներուն վրայ կ'ըլլար ուխտը: Մանուկ Զևսը սնանեցաւ այծի կաթով և մեղրով: Այս եղանակին լեռան բարձունքներուն անհասանելի ծերպերէն, ուր մեղուի անձեռմխելի բոյներ կային, մեղրը կաթ-կաթ կը հոսէր: Ապրիլի 15 – Օգոստոս 15 խաշնարածները այծերու հօտերը կը պահէին այս բարձր լեռնալանջե-

րուն վրայ, հոն կը զարնէին *ալաշնիս* կամ *ուպա*, որ հովուական վրաններու ամբողջութիւնն է: Հինգ –վեց հովիւ, երբեմն անելի, նոյն տեղը ալաշնիս կը զարնէին ու համագործակցաբար պանիր ու կարագ կը պատրաստէին: Բոլոր ամաններն ու խնոցիները հաւաքաբար կը գործածէին: Մանչ գաւակները «արծիւի կաթով», «մեղրով-կարագով» մեծցնելու ակնարկութիւններ կան տեղի ժողովրդական երգերուն մէջ ևս:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար նշել նաև, որ Կասիոս լեռը բոյսի մը առնչութեամբ կը կապուի անգուսպ առնականութեան գաղափարին, որ Զևսի յատկանիշն է (Զևսը բազմաթիւ կիներ ունէր ու բազմաթիւ գաւակներ, հողին թափած անոր սերմահեղուկի շփումով առաջացած յղացումէ ծնունդ և այլն): Կասիոսի բարձրադիր լանջերուն կ'աճի խոտ մը, որ *չաշըր* կը կոչուի: Երկու տեսակ կ'ըլլայ: Մին այծերը չեն արածիր, իսկ միւսը շատ կը սիրեն: Այդ խոտը իբր խոյերու առնականութիւնը գրգռող ու զօրացնող, իսկ այծերու կաթնատուութիւնը անելցնող յատկութիւն ունի: Կ'ըսեն իբր չաշըրը նոյն ներգործութիւնը կ'ունենայ մարդոց վրայ: Սեռային անկարողութենէ ու տկարութենէ տառապող մարդիկ այս խոտէն պատրաստուած թէյ կը խմէին: Այս խոտին մասին գրոյցները այնքան շատ էին, որ հետաւոր տեղերէ չբեր ամուլներ այս խոտը կու գային փնտռելու: Մինչև այսօր ալ մարդիկ սահմանը հաստելով այդ եղանակին կ'երթան չաշըր բերելու:

Ասկէ բացի՝ նոյն Պալլումի ուխտավայրին հետ կ'առնչուին այլ հաստալիքներ ևս, որոնք կապուած են մայր աստուծութեան, Աստղիկ դիցուհիի ու ջուրի պաշտամունքին հետ: Հոս ևս տեղականն ու հայկականը ընդելուզուած են իրարու: Այսպէս՝ ոմանք կը կարծեն, թէ տեղացի հայոց Պալլում բառը և անոր միւս տարբերակները առաջացած են *Պասալ*՝ աստուած և *Ում*՝ մայր բառերէն: Սելևկեաններու օրով մայրաքաղաք Անտիոքի անվտանգութիւնը խորհրդանշող մայր աստուածուհիի արձանը գետեղուած էր Որոնդէս գետի ափին: Մեծն Տիգրանի դրամին վրայ կայ նոյնը, նստած ժայռաբեկորներու վրայ, ձեռքին արմաւենիի ճիւղ մը, ոտքերուն տակ ջուրի աստուածութեան անձնատրումը՝ լողացող մարդու մերկանդամ կերպարանքով: Ուխտավայրի անուան այսպիսի մեկնութիւն ընտղները այնտեղ նախապէս մայր աստուածուհիին տաճարը ըլլալու ենթադրութիւնը կ'ընեն, Զևսի տաճարին կից: Հայ դիցաբանութեան մէջ ևս հայր աստուած Արամազդի ու անոր դստեր՝ մայր աստուածուհի Անահիտի մեհեանները կը գտնուէին նոյն տեղը՝ Դարանաղեաց գաւառի Անի ամրոցին մէջ: Միւս կողմէ՝ Պարլումի ուխտագնացութեան ու Վարդավառի որոշ ծէսեր առնչութիւններ ունին հայոց Աստղիկ աստուածուհիին հետ: Անոնցմէ մէկն է ջրուիլը, ջրախաղը: Հաւանաբար այս ալ եղած է գլխաւոր

պատճառը, որ այս տաճարին ծանօթ հայերը Վարդավառի տօնակատարութիւնները կապեն անոր հետ:

Մօտիկ միակ աղբերակը՝ Թեքնեճոքը, մատ մը ջուրով, կը գտնուի Ուխտավայրէն աւելի ցած դիրքի մը վրան: Լերան հարաւային լանջին Քեսապի շրջանն է, ուր ամրան եղանակին խիստ կը նիհարնան աղբիւրները, իսկ ոմանք կը ցամքին: «Երկնքի, որոտի, ամպրոպի և կայծակի, աշխարհի տիրակալ» Ջնսի լեռը սաստիկ տապէն կը տոչորի այդ եղանակին: Ատիկա արտայայտութիւն գտած է նաև ժողովրդական երգերուն մէջ:

Քեսպու վիրիվը Պալլում,
Հայ վառէր եալըմ-եուլում:

Քեսապի վերևը Պալլում,
Կը վառէր եալըմ-եուլում:⁵

«Եալըմ-եուլում»՝ սաստիկ, կիզիչ տաքը բացատրող արտայայտութիւն մըն է:

Ի զոր չէ, որ շրջանին շատ սիրելի պարերգային յանկերգներէն մէկը ջուրի մասին է: Ջուրը կեանք է, ու ծարաւ մարդուն գաւաթ մը ջուր տուողին մատները ամէն օրհնութեան արժանի են:

Ախ ջէօր մը, եանա-եանա,
Պուօղ ջէօր մը, եանա-եանա,
Ինծիկ ջէօր մը տըվուղէն
Տումին ալէք մէտօնքը:
Օ՛ֆ, օյ օյ պուօղ ջէօր մը:

Ախ ջուր մը եանա-եանա,
Պաղ ջուր մը եանա-եանա,
Ինծի ջուր մը տուողին
Ապրին բոլոր մատները:
Օ՛ֆ, օյ օյ պաղ ջուր մը:

Յիշենք, որ երաշտ եղանակներուն, երբ աղբիւրները կը ամքէին, հայերը «նուրին-նուրին» կը կանչէին: Նուրինը հայ դիցաբանութեան մէջ ջուրը անձնատրող ոգի է: Նոյնացուած է Ծովինար աստվածուհիին հետ: Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ Նուրինը տարբեր անուններ ունէր՝ Խուշկուրուրիկ, Խուրձկուրուրու, Չիչիմամա: Անտիոքի հայերը զայն կը կոչէին Չէօմչա Կելին: Ամէն պարագայի՝ Նուրին անուան արձագանգը կայ ջուրի սակաութեան մասին հետևեալ խաղիկին մէջ, ուր «նոնենի» և «նուռ» բառերուն ներկայութիւնը պատահական պէտք չէ նկատել:

Նոնինէքը սօռ չիկէք,
Պիութին Քէտուօպ ջէօր չիկէք:

Նոնենիներուն վրայ նուռ չկայ,
Ամբողջ Քեսապ ջուր չկայ:

Չէօմչա Կելինը կանացի ցնցոտիներով խորտուիլակ մըն է, զոր մանուկները կը պտտցնէին տուններուն բակերը՝ յատուկ յանկերգը ձիգ-ձիգ վանկարկելով: Եւ անունը, եւ խաղերգը թրքերէն են, ինչ որ խորթ չէ այս շրջանի հայոց համար⁶:

5 Այս և յաջորդող բանասիրական նիւթերը հեղինակի անձնական գրառումներն են:

6 Ի դէպ, նկատած եմ, որ շրջանի բանասիրութեան մէջ ծիսական բնոյթի որոշ

Չէօմչա կէլին նա՛ իսթէր,
Պիր գաշըճըզ սու իսթէր,
Կէօքտէն բահմէթ,
Երտէն պէրէքէթ,
Վէր ալլահըմ, վէր:
Էվտիդէն հէվէտուդէն:

Յնցուդ հարսը ինչ կ'ուզէ,
Դգանիկ մը ջուր կ'ուզէ,
Երկինքէն ողորմութիւն,
Գետնէն առատութիւն,
Տո՛ր Աստուած իմ, տուր:
Հաւատացողի՛ն:

Վերջին տողը՝ «Էվտիդէն հէվէտուդէն» (Հաւատացողի՛ն), որ կապ չունի բուն ծիսակարգին հետ, բարբառ է և վերաբերմունք կ'արտայայտէ ծէսին նկատմամբ:

Մեծ մայրերը՝ թաղի պատաները, առանձին պնակներու մէջ ճաւար ու ձէթ կը դնէին և կ'ընկերանային մանուկներուն մինչև աղբիւր, ուր կրակ կը պատրաստուէր մանուկներուն հաւաքած ցախերով ու կ'եփուէր «Չէօմչա Կէլինի կորկոտապուրը» (ճաւարով փիլաւ մը): Փոքրիկները ճաշը կ'ուտէին հոն, Չէօմչա Կէլինը առուին մէջ կը նետէին ու «Էվտիդէն հէվէտուդէն» ըսելով կը վերադառնային տուն՝ մօտալուտ անձրևի սպասելով:

Անձրևը կու գար, ջուրը կը յորդէր առուններէն, կը քշէր կը տանէր Չէօմչա Կէլինը, բայց հետաքրքրական է, որ ժողովրդական խաղիկը կ'ըսէ.

Ջէօրը վիլլին ետովընէն,
Չուօրը ինկուօվ պաովընէն:

Ջուրը կը դարձնեն առուններուն մէջ,
Չարը ինկաւ պատաներուն մէջ:

«Չար»ը մահտարածաման է: Չէօմճա Կէլինը անձրև կու տար, բայց փոխարէնը պատաներն ալ կ'առնէր կը տանէր իրեն հետ⁷:

Պարլումի ուխտագնացութեան աւարտին՝ կը սկսէր ջուրի խաղը, փարչերուն ու կուժերուն մէջ մնացած քանի մը գաւաթ ջուրը կը թափէին իրարու վրայ ու կ'իյնային ճամբայ: Ջրախաղը հոն չէր վերջանար: Ջուրի խաղը, երզն ու պարը երիտասարդուհիները կը շարունակէին Քեսապի հրապարակին մէջ՝ Խողը, իսկ երիտասարդները Գարատուրանի ծովեզերքը, ուր թուզն ու խաղողը «նշանած» (նոր-նոր հասունցած) կ'ըլլային: Ճամբան երկու խումբերն ալ հանդիպած աղբիւրներուն առջև ջրախաղը կը շարունակէին⁸:

ասոյթներ ու խաղիկներ կը կատարուին թրքերէնով (կամ անհասկնալի բառակոտով մը): Արդէօք հաւատալիքի մը հետևանքը չէ՞: Գիտենք, որ Գերբնականը խաբելու կամ անոր հաճոյանալու համար՝ նորածիններ կորսնցուցած ամուսնու վերջին ծնունդին այլազգի անուն կու տան (օտարադասան) կամ մասն ալ կ'ըլլան մազերը չեն կտրէր (սեռի այլափոխում): Այստեղ անձրև աղերսող աղօթքը օտար լեզուով կը կատարուի:

7 Կայ այլ, այս հաւատալիքին հետ կապ չունեցող բնակլիմայական պատկերացում մը, որ կապուած է Փետրուար-Մարտ ամիսներուն: Այս ժամանակահատուածին տեղացի հայերը կու տան «Պըլտըր աճուզ» (արաբերէն «պարտ ըլ-աճուզ» ծերուկին ցուրտը) անունը: Չմբան վերջին ցուրտը կը տանի ծերերը:

8 Վարդավառի Մեղեդոցը ընդհանուրին համար հոգեճաշի օր էր: Օրուան ճաշն էր

Գարատուրանի ծովեզերքը շուրջ երկու ժամուան հետիոտն ճամբայ է ուխտավայրէն:

Ծովուն բացուող ձորաքերանին կայ հին պարսպապատ քաղաքի մը ակերակները: Հին հռոմէական քարտէզներուն վրայ կը յիշուի Գարատուրուս անունով: Երիտասարդները երեկոյեան կը հասնէին ծովափ ու կը նետուէին ծով, ու կը սկսէր անոնց խելագար ջրախաղը: Թաղի մարդիկ կրնային առաջին թուգով ու խաղողով հիւրասիրել հիւրերը: Հոս թուգն ու խաղողը երկու-երեք շաբաթ առաջ հասունցած կ'ըլլան արդէն: Թուգը ժողովրդային պատկերացումով կը խորհրդանշէ իգականութիւն, իսկ չօրհնուած խաղողը՝ արգիլուած պտուղը: Յատկապէս երիտասարդները վաղահաս թուգն ու դեռ չօրհնուած խաղողը կ'նուտէին կատակներով ու կը խօսէին Գարատուրանի ծովանոյշին մասին ու ձեռք կ'առնէին այն երիտասարդները, որոնք կը պնդէին, թէ նախորդ Պարլումին (Վարդավառ) տեսած են զայն: Ուշ երեկոյեան շատերը կը հեռանային ծովէն: Հեռու գիւղերէն եկողները կը գիշերէին վերի թաղերու ծանօթ-ազգական հայրենակիցներու մօտ, իսկ ուրիշներ կը մնային ծով՝ կառթով ձկնորսութիւն ընելու համար: Կառթով ձկնորսութեան՝ տեղացիք *կահալըցնիլը* (*կահսել* բայէն) կ'ըսեն:

Ձկնորսները ծովածոցի հարաւային լեռնապատ եզրին խոյացող խարակներուն մէջ ծուարելով իբր ձկնորսութիւն կ'ընէին ամբողջ գիշերը: Ամէն մէկը իրեն համար անկիւն մը կը գտնէր: Հաւատացողներուն համար ասիկա ծովահարսը (բարբառ՝ ծովը իշգէն – ծովու աղջիկ) տեսնելու պատրուակ էր: Յիշենք Մշոյ Մեղրագետի մէջ առաւօտ կանուխ լոզանքի իջած Աստղիկ դիցուհին լրտեսելու եկած երիտասարդները: Արդարեւ, շատերը կը պատմեն, իբր, ծովանոյշը կը յայտնուէր ծովածոցի հարաւ-արևելեան անկիւնը, ծովուն մէջ գտնուող ժայռի մը վրան: Այդ ժայռը Չափարօ կը կոչուի, ու յաճախ ալեկոծ օրերուն ջուրով կը ծածկուի: Կը պատմեն, թէ ծովանոյշը ձուկի պոչ ու աղջկայ կերպարանք ունի, կը նստի քարին վրայ ու մազերը կը սանրէ: Զինք տեսնողներ եղած են: Ու կը պնդէին, որ տեսած

«սիսեռով սմբուլը»: Ատիկա գիտէին շրջակայ թուրքերը ու հայոց տօնը կը կոչէին «Պատընճան պայարը» (Սմբուկի Զատիկ): Անոնց մուրացիկները Չանտուրէն, Օրտուէն, Պետրուսիէն, Մուսալէքէն կու գային ու տուն-տուն կը մտնէին բոլոր գիւղերը՝ հոգեճաշէն բաժին հաւաքելու համար: Հայ գիւղացին անոնց տոպրակներն ու թիթեղները կը լեցնէր առաջին բանջարեղէնով՝ վարունգ, դդում, պղպեղ, կանաչ յութիա, սմբուկ, նան հացով, ալիւրով, ձաւարով, ձէթով: 1939-ին, Սանճաքի կցումով Քեսապի հայոց այս մեծ ուխտատեղին և Թեքնեճոքի աղբիւրը կը մնան սահմանէն անդին: Վարդավառի ուխտագնացութիւնն ու համաժողովրդական տօնակատարութիւնները կը դադին: Քեսապի մէջ համաժողովրդային ուխտի և տօնակատարութեան օրուան կը վերածուի Վերափոխումն Ս. Աստուծածնայ տօնը՝ Ներքի Գիւղի համանուն մատրան շրջափակին մէջ:

են: Անոնցմէ մէկն էր դրացիս՝ Վահան Սաղտճեանը (մահը՝ 84 տարեկան), որ կը պնդէր իր տեսած ըլլալուն վրայ, առտու կանուխ, մութն ու լուսին: Երբ քննիչները նկատէր մեր դէմքերուն վրայ՝ կը բարկանար:

— Աղբար, — կ'ըսէր, — տիտու գը, չվա՛ չհատար (Եղբայր, տեսայ զինք, ինչո՞ւ չէք հաւատար):

Հօրեղբայրս կը պատմէր, որ իմ մեծ հայրս ալ տեսած է ծովանոյշը, նոյն ժամերուն, նոյն տեղը, նոյն իրադրութեան մէջ, և երբեք չէ վկայուած, որ երկու ու աւելի հոգիներ համատեղ տեսած ըլլան զայն:

Կը պատմեն, որ ծովանոյշը քաղցր ջուրով իր լոգանքը կ'ընէ ծովածոցի հիւսիսային կողմը, ծովուն մէջ ուժգին բխող ջուրի մը մէջ: Բարձր խարակներով երիզուած այդ փոքրիկ ծովածոցը զիւղացիք *Հուրպրուօծ ջէօր* (նեխած ջուր) կը կոչեն: Ակը կը գտնուի ծովափէն ոչ հեռու, բայց մութին զարնող խորութենէ մը մինչև ծովուն մակերեսը բարձրացող հոսանքի զօրութիւնը զգալի է: Կը հաւատան, որ անոր ջուրերը կու գան Կասիոսի ընդերքէն, Պալլուսի տակէն ու կը բխին ծովուն մէջ, այդտեղ: Ծովանոյշը քաղցր ջուրով իր լոգանքը ընելէն ետք կու գայ կը նստի Չափարոյի վրայ ու մազերը կը սանրէ:

Միանոս Սուլեանը (մահը՝ 85 տարեկանին) պատանիներուն կը պատմէր ծովանոյշի գեղեցկութեան մասին:

— Ան ձեռք ըրաւ (*ձեռքի թափահարումով բարևել*) ինձի ու մտաւ ծովը, — կը պատմէր, — մազերը կը սանրէր:

Հետաքրքրական է ըսել, որ խելքը գլուխը այս մարդիկ չէին քաշուեր իրենց տեսածը պատմելէն, որովհետև եւ իրենք, եւ ունկնդիրներէն ոմանք կը հաւատային ջրանոյշի գոյութեան:

Պարլումի ուխտագնացութեան ասարտին աղջիկները տուն հասնելէն ետք կամ ճամբուն վրայ կ'իջնէին Քեսապի Խողը: Այիշելի ժամանակներու կառոյց էր Քեսապի այժմու մեծ հրապարակին ջրհորը, որ կը գտնուէր Սպիտակ եկեղեցոյ (Հայ Աւետարանական եկեղեցոյ ժողովրդական անունը) առջև: Տեղացիք հրապարակը Խող կը կոչէին, իսկ ջրհորը՝ Խողին ջրհորը: Հրապարակը ընդարձակելու և ասֆալթապատելու առթիւ ջրհորը պեթոնով ծածկեցին 1960-ական թուականներուն: Անկէ ետք հրապարակի անունը՝ Խող, մոռցուեցաւ ու այժմ կը կոչուի Սահա (արաբ.՝ հրապարակ): Ահա թէ ինչ կը գրէ անոր մասին սուլտիացի վերապատուելի Տիգրան Անդրեասեան, որ 1930-ականներուն, իբրև Քեսապի ավետարանական համայնքի հովիտ՝ տարիներ ապրած է Քեսապ, սոյն ջրհորի մօտիկ համայնքի երիցատան մէջ: Ան տեղանունը արձանագրած է իր՝ Սուլտիոյ բարբառով՝ Խող, մինչ քեսապցիք՝ Խող կ'ըսեն. «Խող կը

կոչուի Քեսապի միակ բաց հրապարակը, որ վերջին տարիներուն հանրային պարտէզի վերածուած է: Հրապարակին մէկ անկիւնը կը գտնուի հին ջրհոր մը, որ նոյնպէս հանրային է: Հաւանաբար ի սկզբանէ սոյն ջրհորն էր, որ կը կրէր Խուդ անունը, զոր «հուօ»ի աղաւաղուած ձևը պէտք է նկատել, տրուած ըլլալով, որ խ և հ լծորդ տառեր են: «Հուօ» արաբերէն բառ է, որ կը նշանակէ «կէտ ձուկ»: Կ'երևի թէ այդ անունը ատենօք փոխաբերաբար տրուած է առատաբոլս և անդնդախոր ջրհորներու: Ասոր միակ օրինակն է այն ջրհորը, որ ըստ ուրֆացի Դանիէլ Սաղաթէլեանի՝ կը գտնուի Թէ Ապիատէն դէպի հարաւ արևելք 30 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ՝ Համամ Պենտի անունով գիւղին արևելեան կողմը և որ կը կոչուի Հուօ: Անսպառ ջուրով անդնդախոր հոր մըն է սա: Դարեր ամբողջ հեղեղներու բերած հողերը ու անոր մէջ նետուած աղտեղութիւնները չեն կրցած լեցնել զայն: Կը պատմուի, թէ Եավուզ Սուլթան Սելիմ Պաղատատէն վերադարձին անոր մօտ բանակած ըլլալով, ջրհորին խորութիւնը գտնելու համար բանակին բոլոր չուանները իրար կցել տուած և անոր մէջ երկարած է, բայց և այնպէս ջրհորին յատակը չէ կրցած գտնել: Քեսապի «Խուդ»ը անոր հետ չի կրնար համեմատուիլ թէպէտ, բայց ան ալ գիւղին ամենէն խոր և ջրառատ հորն է: Ժամանակին շրջակայ թաղերու բոլոր կիները անոր ջուրով՝անոր եզերքը կ'ընէին իրենց լուացքը և հոն կը լոգնային: Աւելի ըլլալով՝ ժողովուրդին մէջ ասանդութիւն՝ զրոյց մը շրջան կ'ընէ «Խուդ»ի մասին, ըստ որուն՝ «Խուդ»ին յատակէն ճամբայ մը կ'երկարի մինչև Պարլում (ճեպել Ազրայի բարձունքին վրայ հին սրբավայր մը): Արդարև կը հաստատուի, թէ ջրհորին յատակը խոշոր ծակ մը կայ դէպի լեռան կողմը, որուն խորութիւնը չափող չէ եղած: Հաւանաբար այդ ծակն է, որ վերոյիշեալներուն հետ միասին՝ ծնունդ տուած է յիշեալ ասանդութիւն-զրոյցին, ու նաև «Խուդ» անունին, որը ի սկզբանէ ջրհորին անունը պէտք է եղած ըլլայ և ասպա փոխանցուած հրապարակին»⁹:

Արդարև, Անդրէասեան ճիշդ կը կարծէ, որտեղ անունը ծագած է արաբերէնի «հուօ» բառէն (կէտ): Հ > խ պատմական հնչիւնափոխութիւնը մասնակի կերպով կայ Քեսապի բարբառին մէջ, ինչպէս՝ հող > խուդ, իսկ ու > ո հնչիւնափոխութիւնը օրինակաբար կ'ընէ՝ ջուր > ջոր, ծուռ > ծոռ, դուռ > դոռ, կուտ > կոտ: Թ հնչիւնին խլացումը նոյնպէս սովորական է շարք մը բառերու համար՝ թաս > դուս, ուրբաթ > ուրբուօղ, թրջեմ > դրջիմ, շաբաթ > շէբուօղ, արեթ > արիդ, հետևաբար՝ հուօ > խոդ զարգացումը օրինակաբար կ'ընէ՝ խուօ > խոդ:

9 Անդրէասեան Ս., Սուլտիոյ բարբառը, Երևան, 1967, էջ 235:

Հուրը արաբերէնի մէջ թէն բառացի կէտ ձուկն է, բայց անոր խորթ չեն նաև ջրային առասպելական կենդանի իմաստը, որ անկուշտ է ու ամէն բան կուլ կու տայ (յիշենք Յովնան մարգարէի պարագան):

Այս անունը մեզի բնականաբար կը յիշեցնէ Հայաստանի ձկնակերպ հսկայ վիշապաքարերը: Վիշապաքարը կը խորհրդանշէր տարերքի անսանձ ոյժը, բնութեան զարթօնքը, պտղաբերութիւնն ու առատութիւնը: Վիշապը պաշտուած է իբրև ջուր, անձրև ու հարստութիւն պարգևող ոգի, ու մեր նախնիներու կողմէ մարմնատրուած է քարէ հսկայ ձկնակերպ արձաններով: Վիշապը նաև նկատուած է ջուրերու ակունքներուն ու գանձերուն հսկող ակաբկու հրէշ, որուն կոյսեր կը գոհաբերէին: Քեսապի Խողը կը նոյնանայ վիշապին հետ: Խող իջնող աղջիկներու ջրախաղն ու լոգանքը ջուրի ակունքներուն մէջ ապրող վիշապին հաճոյանալու հնագոյն ծէսերէն մէկուն վերապրուկը կը թուի¹⁰:

Հոս կարևոր է յիշել, որ ծովուն մէջ բխող ծովանոյշի լոգարանին և Խողի ջրհորին ջուրերը, երկուքն ալ, կու գան Պալլումի տակէն: Ըստ հաւատալիքներու՝ Խողի ջրհորին տակ Պալլում տանող անցք մը կայ: Երկուքն ալ ջրային ակունքներու իմաստով կապուած են Պալլումի: Յիշենք Մեծն Տիգրանի դրամին երկրորդ երեսը. մայր աստուածուհին նստած է ժայռաբեկորներու վրայ, ձեռքին արմաւենիի ճիւղ մը, ոտքերուն տակ ջուրի աստուածութեան անձնատրումը՝ լողացող մարդու մերկանդամ կերպարանքով:

Ասոնցմով չեն վերջանար Կասիոս լերան հետ կապուած ամանդութիւններն ու հաւատալիքները: Լերան վրայ գտնուող ձոր ու կիրճ, քարայր ու արտեր ունին իրենց գրոյցները:

Անտիոքի շրջանի հայերը լեռը կ'անուանեն Ճեպլագլա, որ արաբե-

10 Ի դէպ, վիշապ իմաստի լրի մթագնում կայ *Խող* անուան մէջ, բայց վիշապ իմաստը կ'արտայայտէ այլ բառ մը՝ *արվանդ*: Այդպիսի երկու առասպելական էակներու մասին կը պատմեն Գարատուրան գիւղի մէջ գտնուող վայրերու մասին հիստուած ամանդութիւնները: Ընդ որում, երկուքն ալ օձան են: Մին, կը պատմեն, գոյութիւն ունի Գարատուրանի ծովափին, հին քաղաքի ակերակներուն մէջ ու կը պահպանէ նոյն տեղը գտնուող Գապ կոչուող աղբիւրը և հնավայրի գանձերը: Կը պատկերուի իբրև եղջերաւոր օձ, ոչխարի հաստութեամբ: Միւսը իբր կը գտնուի Վերի թաղի ուխտավայրին ու անոր մօտիկը գտնուող ու դարձեալ Գապ կոչուող ջրհոր-աղբիւրի շրջապատին մէջ: Այս արվանդը ամբողջ մարմնով տեսնող չէ եղած, բայց կը ներկայացուի չափազանց մեծ: Ան քովի ուխտավայրի Կիղիցիկ Պապուկին (Եկեղեցոյ Պապուկ) սրբավայրերը պահող մարդակերպ առասպելական էակ) հետ հաշտ կ'ապրի ու կը պահէ աղբիւրն ու հնավայրի գանձերը: Կիղիցիկ Պապուկը կ'ապրի սրբավայրին մէջ ու կ'երևի անոնց, որոնք բան մը վերցուցած են սրբավայրէն ու տուն տարած: Չվերադարձնելու պարագային, կը հաւատան, որ արվանդը կը պատժէ: Կայ անէ՞ծք՝ «Արվանդը պլղղի զըպի» (Արվանդը կլլէ քեզ):

րէն անուան (Ճեպէլ Ագրա) բարբառային ձևն է: Անոնք հետևեալ ասանդավէպը կը պատմեն լեռան մասին.

— Ջրհեղեղի ժամանակ Նոյեան Տապանը կը մօտենայ Ճեպլագլա լեռան: Նոյ նահապետը կը կարծէ ապահով տեղ է՝ նաւակը կը մղէ անոր: Նաւակը կը զարնուի լեռան կարծր ժայռին, կողը կը ծակի, ու ջուրը կը խուժէ ներս: Խեչափառը կը հասնի օգնութեան, կը մտնէ խոռոչին մէջ ու կը փակէ ջուրի ճամփան: Նոյ նահապետ կը բարկանայ լեռան, կ'անիծէ զայն, որ երբեք կանաչ չտեսնէ:

Այդպէս ալ կ'ըլլայ: Լեռան գագաթը յափտենապէս լերկ ու մերկ կը մնայու ատոր համար ալ կըկոչուի Ճպլագլա (արաբերէն՝ Ճեպէլ Ագրա՝ լերկ լեռ):

Խեչափառը կը փրկէ Նոյեան Տապանը: Ջրհեղեղէն ետք Նոյ իր տապանի բնակիչներով լեռնէն կ'իջնէ:

Աւանդութեան քանի մը տարբերակներէն մէկուն մէջ, երբ նաւը կը ծակի ու ջուրը ներս կը խուժէ՝ Նոյ նահապետ կը հրամայէ *հանաշ* օձին¹¹, որ փակէ ծակը: *Հանաշ* օձը կը մտնէ ծակին մէջ, կը փաթթուի ինք իր վրայ ու ջուրի ճամբան կը փակէ: Այս պատումին մէջ հանաշը կը փոխարինէ խեչափառը:

Անտիոքի հայերուն մէջ կայ տեղացի ըլլալու, այդ միջավայրին գաւակը ըլլալու զգացումը: Հետաքրքրական պիտի ըլլար նշել, որ անոնք իրենք զիրենք քիստինա (քրիստոնեայ) կը կոչեն, մինչ միւս քրիստոնեաները՝ *խրիսթիան* կամ կը ճանչնան անուններով՝ *ռոմս*, *մարոնս*, *էրմանս*, իսկ իրենց բարբառները կը կոչեն *քիսթինսօք*, մինչ հայերէնը՝ *էրմանս-ճա*:

Կը պատմուի, թէ Քեսապ ելլող միսիոնարները առաջին անգամ կը մտնեն Խողը՝ Քեսապի հրապարակին հնագոյն անունը, ու կը դիմեն քեսապցիներու: Անոնք կը խնդրեն, որ քեսապցիք հայերէն խօսին, Նոյի լեզուով:

— Մենք կը խօսինք Նոյի լեզուով: Քիստինակը Նոյի լեզուն է: Նոյը լեռնէն իջած օրէն մենք այդ լեզուով կը խօսինք, — կը պատասխանեն, — դո՛ւք այդ լեզուով խօսեցէք:

Այժմ արևմտահայ գրականին լաւապէս տիրապետող քեսապցիները բարբառ բառը կը գործածեն, ինչպէս սովոր ենք մենք՝ Ուրֆայի բարբառ, Վանի բարբառ, բայց երբ Քեսապի բարբառին կարգը գայ՝

11 Հանաշը սև, հաստ ու երկար օձ է: Գարնան երկու հանաշներ կը զուգուին պարային շարժումներով: Թունատր չէ, բայց փաթթուելով գոհը կը խեղդէ: Կը հաւատան, որ աղջկայ գեղեցկութեան ու գեղեցիկ ձայնին կը հմայուի:

— Մեր լեզուն քեսապերէն է, — կ'ըսեն:

Այսպէս, հազարամեակներ այս հողերուն վրայ ապրելով, Անտիոքի շրջանի հայերը իրենց դիցաբանական ու քրիստոնէական հաւատալիքներն ու ասանդութիւնները շաղկապելով նոր միջավայրի հնագոյն գրոյցներուն, սրբատեղիներուն, աստուածներուն ու քրիստոնէական սուրբերուն հետ մշակութային ու ազգագրական ինքնուրոյն շերտ մը գոյացուցած են՝ ընդհուպ ամբողջապէս կապուելով այդ աշխարհագրական միջավայրին, որուն էթնիկ մեծամասնութիւնն ալ ըլլալու առիթ ունեցած են: Ասիկա բնականաբար աշխարհագրականօրէն մեկուսացած այս հատուածին մէջ պիտի ստեղծէր հայութեան միւս հատուածներէն տարբեր ըլլալու գաւառական զգացում մը, բայց ոչ օտարում մայր զանգուածէն: Անոր մէջ իր հիմնական դերակատարութիւնը ունին հայ եկեղեցին, հայերու նոր գաղթականներով համալրուելու պատմական իրադարձութիւնները, Հայկական Կիլիկիոյ պետականութեան հետ սերտ աղերսները, ԺԹ դարու մեր ազգային Զարթօնքը: Այդ զանգուածին մնացորդացը ունի ինչպէս այդ միջավայրին, այդպէս ալ հայութեան ու Հայաստանին անբաժանելի մէկ բաժինը ըլլալու գիտակցութիւնն ու զգացումը:

ГОРА КАССИУС В СКАЗАНИЯХ И ПОВЕРЬЯХ АРМЯН АНТИОХИЙСКОГО РЕГИОНА

Акоп Чолакян

Резюме

В статье представлены некоторые народные обряды и поверья армян антиохийского региона, связанные с праздником Вардавар.

Армяне, проживающие в этих краях веками, со времен правления Тиграна Великого, с постоянно возрастающей численностью до 11-ого века, принесенные с собой с Армянского нагорья поверья и связанные с родиной сказания приписали новой среде, особенно горе Кассиус, которая со времен города-государства Угарита до эпохи эллинизма считалась местом обитания бога Баал-Зевса, там же находился языческий храм богини-матери Антиохии.

Находящемуся на возвышенном склоне горы языческому храму Зевса и развалинам построенного на нем в 4-5 вв. христианского храма армяне дали название Баллум. Туда совершалось народное паломничество в дни армянского Вардавара. Наименование местности стало названием именно этого праздника из пяти великих праздников армянской церкви. Связанные с праздником водные игры, наименование древнего колодца Ход (кит, дракон), дракон арвант, находящийся у колодцев и родников (изображался в виде рогатой змеи или змееподобного огромного существа), «дочь моря»

(рыбоподобная), ее бассейн, рыбаки, приплывающие сюда для встречи с ней, имеют тесную связь с культами Армянского нагорья – культами стел-вишапов, Анаит, Астгик и мушского Меграгета.

Ключевые слова: Антиохия, гора Кассиус, языческий храм бога Баал-Зевса, Баллум, Вардавар, Ход, арвант, «дочь моря», Анаит, Астгик, мушский Меграгет, каменные стелы-вишапы.

MOUNT CASSIUS IN TRADITIONAL ANCIENT BELIEFS AND FOLK TALES OF ARMENIANS IN THE ANTIOCH REGION

Haġop Tcholakian

Summary

This article discusses the Armenians of the Antioch region, whose roots can be traced to Antioch since the times when the territory was part of Tigran the Great's colony. For centuries, Armenians have been native inhabitants of this region. Their population continued to grow until the 11th century. The increased number of Armenians contributed to the local cultural life, with beliefs and folk tales that they brought with them from the Armenian Highlands. Those tales and beliefs were mixed with those from the local population who were particularly related to the Cassius Mountain area. During the time between the Ugarit Kingdom and the end of Hellenic period, the Cassius Mountain region was considered the home of the gods Baal and Zeus. The temple of the Goddess of Antioch was there, as well.

The temple of Zeus, which was located on the high lands of the mountain, during the 4th–5th centuries was later converted to a Christian sanctuary (or church). The ruins of this temple were called Balloum by the local Armenians.

This area has hosted the pilgrimage of the water festival *Vartavar*, which has become one of the Five Great Feasts celebrated by the Armenian Church. Locals still refer to *Vartavar* as Balloum. There were many rituals related to this feast: some of them were water games, others were related to names of wells, like *Khot*, meaning whale or dragon, *arvand*, which is a monster that lives near springs and wells (it is described as a horned snake or snake-like monster), a “water girl” in the form of a fish (i.e. a mermaid) and her bathtub, where fishermen visited hoping to see her. All these are strongly related to and inspired by gods and objects of worship from the Armenian Highlands.

Keywords: Antioch, Mount Cassius, Baal and Zeus, Balloum, Vartavar Khot, arvand, seamaid, Anahit, Astghik, Meghraget of Mush, draconites.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458